

Лысова Наталля Багданаўна
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
e-mail: lysovanb@rambler.ru

**ЛІТАРАТУРНЫ ТВОР ЯК «МОЎНАЯ ХВАРОБА»:
ТЭМА МОВЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ**

Анотацыя. У перыяд мультыкультурнага, полімоўнага існавання чалавека трансфармуюцца мастацкія ўяўленні пра моўныя вобразы твораў. Для беларускай літаратуры характэрны дзве галоўныя тэндэнцыі ўвасаблення тэмы мовы: распрацоўка літаратурнай нармаванай мовы на аснове бытавога ўжывання і іранічна-парадыйнае адлюстраванне недахопаў беларускамоўнай сацыяльнай камунікацыі. У творах сучасных беларускіх пісьменнікаў усё часцей вызначаюцца матывамі «смерці мовы» і «пошуку мовы». У сувязі з тым, што сённяшняя сітуацыя з моваю выглядае як драматычныя стасункі розных лінгвістычных сістэм і моўных культур стылістыка твораў пра мову набывае іранічна-сатырычны характар. Напрыканцы XX стагоддзя і напачатку XXI стало ўжо традыцыяй выкарыстоўваць лексічныя, фанетычныя, граматычныя памылкі як характарыстыкі часу, беларускага топасу.

Ключавыя словы: пародыя, іронія, гумар, сатыра, літаратурны твор, калектыўны герой, моўны вобраз.

Natalla Lysova
Belarusian State University
e-mail: lysovanb@rambler.ru

**LITERARY WORK AS «LANGUAGE DISEASE»: THE THEME
OF LANGUAGE IN MODERN BELARUSIAN LITERATURE**

Abstract. During the period of multicultural, multilingual human existence, artistic ideas about the linguistic images of works are transformed. Belarusian literature is characterized by two main trends in the embodiment of the theme of language: the development of literary standardized language on the basis of everyday use and ironic and parody reflection of the shortcomings of Belarusian-language social communication. In the works of modern Belarusian writers are increasingly determined by the motives of «death of language» and «search for language». Due to the fact that today's situation with language looks like a dramatic relationship between different linguistic systems and language cultures, the stylistics of works about language becomes ironic and satirical. At the end of the XX century and the beginning of the XXI it became a tradition to use lexical, phonetic, grammatical errors as characteristics of time, Belarusian topos.

Keywords: parody, irony, humor, satire, literary work, collective hero, linguistic image.

Вядомы беларускі пісьменнік Андрэй Федарэнка ўзгадвае словы, выказаныя яму яшчэ ў 1980-я гады другім пісьменнікам, рэдактарам беларускіх літаратурных часопісаў Іванам Пташнікавым: «Вось тое, чым мы, пісьменнікі, у рэдакцыях займаемся, гэта і ёсць развіццё мовы. У народзе яна даўно не развіваецца. Мы ж яе абсмукваем, пераплаўляем, правяраем на зуб...» [9, с. 132]. Думка пра тое, што літаратура развівае нацыянальную мову (як і думка пра выхаваўчую ролю мастацтва) – адна з ранейшых базавых канцэпцый публіцыстыкі і навукі. Беларускамоўная літаратура ўспрымаецца ў савецкім літаратуразнаўстве як амаль адзіная нацыянальная прастора ў русіфікаваным культурным асяроддзі, якая захоўвае такое нацыянальнае багацце як мова. «У народзе яна даўно не развіваецца» – словы, якімі пісьменнік канстатуе «хваробу» нацыянальнай культуры – страту нацыянальнай мовы як камунікацыйнага сродка.

Але працэсы развіцця мастацтва ў цэлым (як засвойвання пэўных сродкаў уздзеяння – слова, гуку, фарбы і г.д.), і, у прыватнасці, развіцця мастацтва слова – адыход ад ілюстрацыйнасці сацыяльных зносінаў людзей да засяроджвання на суб'ектыўным успрыманні рэальнасці ў перыяд мультыкультурнага, полімоўнага існавання чалавека – ўсё гэта настойліва трансфармуе ўяўленні пра моўныя вобразы твораў. Сучаснікі апынуліся паміж вербальнымі і візуальнымі знакамі інтэрнэту, рознымі моўнымі і сацыяльна-культурнымі сістэмамі. Творчасць пісьменнікаў з новага пакалення літаратараў прыпадае на новую культурную сітуацыю, дзе трансфармуецца мова, кніга і сам тэкст. Сённяшняе пісьменніцкае пакаленне, па вызначэнні вядомага культуролога Міхаіла Эпштэйна, набывае найменне «скрыптарай», аўтарай напісаных тэкстаў, якія ёсць «спосаб самарэалізацыі. І разам з тым ... – спосаб пазбегнуць сваёй ідэнтычнасці, дадаць ёй новае вымярэнне, размножыць сябе ў віртуальных асобах, альтэрнатыўных жыццёвых гісторыях» [10, с. 267–268]. Раней філалагічная культура будавалася на светаўяўленнях, закладзеных у кнігах, але пад уплывам мультыкультурных і транскультурных працэсаў кніга перастае быць фетышам. Падыходы сучасных пісьменнікаў да ўвааблення тэмы мовы вызначаюцца матывамі «смерці мовы» і «пошуку мовы», якія часта прэзентуюцца праз іроніка-парадыйныя жанравыя формы. Аб некаторых тэндэнцыях будавання моўнага літаратурнага вобраза ў беларускай літаратуры і пойдзе размова ў гэтым артыкуле.

М. А. Тычына ў манаграфіі «Філасофія літаратуры: беларускі варыянт» (2014) фіксуе наяўнасць у сучасным беларускім літаратурным працэсе «вайны моў», або выкарыстання розных моўных сістэм, «тарашкевіцы» ці «наркамаўкі», або «нармаванкі» (А. Разанаў), «ангажаванасць» пісьменнікаў адной з моў, таксама і «экспансію папсы і сцэбу» [8, с. 67–129]. Заўважым, што з'яўляецца ўсё больш твораў, дзе сутыкаюцца розныя варыянты мовы не толькі дзеля характарыстыкі розных герояў твора, гэта – аўтарская пазіцыя «паліглота», ці новага носьбіта

моўнай культуры, ці прадстаўніка іншай генерацыі. Сучасныя літаратурныя творы (у большасці сваёй) не з'яўляюцца прыкладамі моўнага маўлення, бо ў іх адлюстравана сітуацыя, так бы мовіць «хваробы мовы»: ад фіксавання забытай лексікі і замежных слоў да выкарыстання ненарматыўнай, «беднай», «нечыстай» лексікі, фанетычных, граматычных, стылістычных памылак і г. д.

Калі мы звернемся да пісьменнікаў з пакалення Івана Пташнікава (з цытаты якога мы пачалі артыкул), то знойдзем трапяткія адносіны да беларускіх фразеалагізмаў, якія нават выносіліся ў назвы твораў (напрыклад, «Тартак» І. Пташнікава, «Нагбом», «Ксты» Р. Барадуліна і інш.). Тэндэнцыя да захавання мовы, пераплаўкі народнай гаворкі ў літаратурную мову пануе ў гэтых творах. Але існуе побач і іншая даўняя тэндэнцыя звароту да беларускай мовы ў літаратуры, якую можна вызначыць як парадыйную ці іранічную тэндэнцыю. Яна пачынаецца з ананімнай «Прамовы Мялешкі» сямнаццаціга стагоддзя і трагедыі «Тараса на Парнасе» (дзе боская гісторыя выкладаецца праявічна-вульгарнай моваю) ў дзевятнаццатым стагоддзі і працягваецца да нашых дзён.

Нагадаем, што «трагедыя ўзнікла як жанр свядома блюзнерскі, які падрывае аўтарытэты, парушае прыстойнасці» [6, с. 173]. Даследчыца жанру пародыі ў беларускай літаратуры Л. Гарэлік вылучае грамадзянскую, літаратурную і побытавую пародыю па зместу твораў [2, с. 101]. Мы бы дадалі, што існуе моўная пародыя. Менавіта камічнае ці іранічнае перайманне неправільнай моўнай камунікацыі суправаджае беларускія творы ў XX і напачатку XXI стст. Гэтая тэндэнцыя ў пэўных сацыяльна-палітычных умовах захавалася, бо, як кажа пісьменнік: «У народзе яна даўно не развіваецца». Пры гэтым яна набыла рысы мімікрыі, або парадзіравання. Да гэтай тэндэнцыі можна аднесці не толькі «прымітывы» Сяргея Прылуцкага (з яго парадыйнай маскаю *Сірошкі Пістончыка*), «лімерыкі» і іншыя камедыйныя вершы Андрэя Хадановіча, гісторыю «кудынскай мовы», з якой шумна заявіў аб сабе як пісьменнік ў 2006 г. бумбамлітавец Альгерд Бахарэвіч, але і «азвярызмы» Рыгора Барадуліна, і раман у вершах «Родныя дзеці» Ніла Гілевіча. І ў класічнай, і ў сучаснай беларускай літаратуры знойдзецца іранічнага стаўлення да сваёй функцыі ўтвараць вобраз беларускім словам.

Васіль Зуёнак выкарыстоўвае для вызначэння моўнай функцыі беларускай літаратуры слова *перакладчык* (адпаведная назва верша), маўляў, прыніжае сваё значэнне: «На мове птушынай, / на мове лясной / словы спяшылі / сустрэцца са мной. / Па-беларуску / гасцей/ я вітаў, /– скажам прасцей, / перакладчыкам стаў» [4, с. 13]. Рыгор Барадулін таксама іранічна піша ўжо аб значэнні беларускага слова класіка Францішкі Багушэвіча: «... Паэта радкі – / Ад упуду замова. / Народ жа / Саромецца шчэ / І мовы сваёй / І сябе самога...» [1, с. 268].

Так сталася, што паэтычны радок Уладзіміра Караткевіча «На Беларусі Бог жыве» цяпер вымаўляюць як рытарычнае выказванне, не гледзячы на кантэкст яго

літаратурнага існавання. Нагадаю, што паэт выкарыстоўвае беларускі фразеалагізм з пэўнай аўтарскай маркіроўкай «так кажа мой просты народ», а ад сябе напрыканцы дабаўляе – ««На Беларусі Бог жыве...» – / І хай сабе жыве», «На Беларусі Бог жыве», – / І няхай да веку жыве» [5, с. 6]. Відавочна, што паэт выкарыстоўвае для стварэння прывабнага вобраза краіны прыём парадзіравання, ці пераймання («передразнівання»). Нагадаем, што ў літаратуразнаўстве месца пародыі і параймання як прыёму, з часоў тыянаўскіх ці фармалісцкіх пошукаў, знаходзіцца побач з крытыкай. Гэта адзін з асноўных прыёмаў адлюстравання рэальнасці ў мастацтве слова. Парадыйнасць ці перайманне моўнай рэальнасці прысутнічаюць тут разам: як і ў купалаўскім «бо я мужык, дурны мужык» – таму і мова ў мяне народная, так і ў паэта Караткевіча – ўжо інтэлектула-кніжніка і, напэўна, атэіста, але традыцыя яму падабаецца, мову і краіну сваю ён шануе, і жадае яе захаваць у літаратурным слове.

Да іранічна-парадыйнай тэндэнцыі адлюстравання мовы ў літаратурным творы можна аднесці і кнігу маладога пісьменніка А. Горвата «Радзіва «Прудок»: дзённік», дзе герой расчытвае ў сучаснай кнізе жыцця (з яе шматкультурнымі варункамі) аўтэнтчныя, ці беларускія, тэксты і праз іх моўнае вымаўленне. Яго герой-апавядальнік прыходзіць да высновы, што менавіта вясквы айчынны тэкст – самы першасны і дарагі: «Я здымаў кіно ў Піцеры, жыў у Самары, сустракаў Новы год у Вільні, святкаваў дзень народзінаў у Беластоку, працаваў у купалаўскім тэатры, жаночым манастыры ў Мінску. І ўсё адно знайшоў дарогу пад дзедава неба.... Ёсць адчуванне, што людзі скончыліся. Засталіся толькі дошкі і словы пра іх» [3, с. 211].

«Радзіва «Прудок»: дзённік» – шчыра іранічны тэкст пра сапраўдныя пачуцці, пра жыццёвыя гісторыі і пра моўныя варыянты культуры. Сакавітая тутэйшая мова набывае парадыйна-іранічныя вобразы ў апавяданні аўтара. Напрыклад: «На Палессі жыве таямнічы Той, які пра ўсё ведае. Даўно мусіць б выдадзены «Кішэнны шматтомнік афарызмаў Тоя», бо там-сям на ўзбярэжжах Прыпяці фіксуюцца выпадкі махлярства. Напрыклад, калі паляшук хоча, каб яго словы мелі большую вартасць, ён лёгка прыпісвае іх Тою: «Як Той кажа», «Як Той казаў». Праз недастатковую вывучанасць з’явы цяжка вызначыць, якія афарызмы належаць непасрэдна Тою, а якія былі прыдуманы хітраватым мясцовым насельніцтвам» [3, с. 50].

Горват стаў сваеасаблівым літаратурным падарожнікам у мінулае, пры тым, што ён, як аўтар-апавядальнік, – сучасны герой. Ён бачыць, што адбываецца з мовай і культурай сёння: «Па-беларуску Мрат ведае толькі такое: «асцярожна, дзверы зачыняюцца», «наступны прыпынак», і, чамусьці, «цыбуля». Нават, слова «дзякуй», для яго новае. А «бульба» па-туркменску – «картошка», што мяне нават раззлавала» [3, с. 215].

Пошукі сапраўднага існавання прывялі аўтара да вёскі, герою цяжка вярнуцца ў традыцыйны парадак існавання. Мова ў гэтым не павінна. Моўныя адкрыцці

ці яе парадыйны пераказ толькі надалі яшчэ большы сэнс жыццю героя і расквецілі рознымі фарбамі шэрыя будні. Пародыя мае адрозненні ад сатыры, яна мае некалькі ўзроўняў разумення з’явы, у тым ліку і аналітычны, публіцыстычны, філасафічны. У сувязі з тым, што сённяшняя сітуацыя з моваю выглядае як драматычныя стасункі розных лінгвістычных сістэм і моўных культур (адсюль і матыў знікнення мовы), стылістыка твораў пра мову ўсё часцей набывае іранічна-сатырычны характар.

Ізноў да паэзіі Васіля Зуёнка (які так іранічна, але і пафасна казаў пра сучаснага паэта як перакладчыка ў вышэй згаданым вершы): у другім вершы «Аблагацыі» публіцыстычнае выказванне пра негуманістычнасць савецкай фінансавай палітыкі гаворыцца з дапамогаю «неправільнай лексікі» вясковага жыхара п’яніцы дзядзькі Змітра [4, с. 13] – «Знакі дзяржпазыкі, аблігацыі, / Помню, не інакш як “абл’агацыі” / Называў п’аважна дзядзька Змітра / І пры гэтым усміхаўся хітра».

Напрыканцы ХХ стагоддзя і напачатку ХХІ ўжо традыцыяй стала выкарыстоўваць лексічныя, фанетычныя, граматычныя памылкі як характарыстыкі часу, беларускага топасу. І гэта не толькі тычацца моўнай характарыстыкі пэўнага літаратурнага героя, а стварае калектыўную моўную групу. Напрыклад, наведвальнікі і працаўнікі кавярні правінцыйнага беларускага горада ў апавяданні Барыса Пятровіча «Бунт на караблі, які плыве з нікуды ў нішто» стылістычна маркіраваны хваравітымі асаблівасцямі моўнай камунікацыі, якія пісьменнік дакладна перадае праз дыялогі: «Чыто будзеце?», «Первае, фтарое і трэцье – фсё есць», «Сразу ілі патом?», «Значыт, цёплае» [7, с. 13] і г.д. Пісьменнік фіксуе «хваробу мовы» ў напісанні назвы кавярні: «... «Молодёжное кафе «Сузорье». Любілі па райцэнтрах, ды і ў Менску, так называць кавярні, пішучы беларускае слова на расейскі лад. Пэўна, «Созвездие» на іхні густ гучала не так прыгожа». Удакладнім, што толькі гэты, рэстаранны топас маленькага месца заслугоўвае ў аўтара такой стылістычнай маркіроўкі (клініка-лагер, магазін, гатэль моўна-стылістычна не парадзіруюцца). На наш погляд, гэта звязана з пісьменніцкай мэтаю стварыць вобраз моладзі правінцыйнага месца – таго самага «нішто», куды плыве клінічны «карэбель» з прадстаўнікамі сталага пакалення.

Як бачым традыцыйная тэндэнцыя да іранічнага ці парадыйнага стварэння моўнага вобраза ў літаратурным творы мае сёння больш сатырычныя, чым гуманістычныя відавочныя адзнакі. Беларуская літаратура ад вясёлай моўнай трагедыі прышла да пэўнага сатырычнага ці публіцыстычнага ўяўлення аб калектыўнай моўнай групе герояў.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Барадулін, Р. Вершы. Збор твораў у пяці тамах. Т. 1. / Р. Барадулін. – Мн. : Маст. літ-ра, 1996. – 479 с.
2. Гарэлік, Л. Пародыя / Л. Гарэлік // Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах / Генадзь Пашкоў. – Менск : Бел. энц. імя П. Броўкі, 2001. – Т. 12. – 560 с.

3. Горват, А. І. Радзіва «Прудок» : дзённік / Андрусь Горват. – Мінск : Медысонт, 2017.– 248 с.
4. Зуёнак, В. Неба пасею. Вершы / В. Зуёнак // Дзеяслоў. – 2020. – № 3 (106). – С. 5–16.
5. Караткевіч, Ул. С. На Беларусі Бог жыве...: вершы, паэмы / Ул. С. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ-ра, 2008. – 254 с.
6. Новиков, В. Д. Книга о пародии / В. Д. Новиков. – М. : Советский писатель, 1989. – 544 с.
7. Пятровіч, Б. Бунт на караблі, які плыве з нікуды ў нішто. З нізкі “Спецкар” / Б. Пятровіч // Дзеяслоў. – № 6 (115). – 2021. – <http://dziejaslou.by/piatrov-115/>.
8. Тычына, М. А. Філасофія літаратуры: беларускі варыянт / М. А. Тычына. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 324 с.
9. Федарэнка, А. Сузіральнік: аповесці, апавяданні, эсэ / А. Федарэнка. – Мінск : Кнігазбор, 2018. – 144 с.
10. Эпштейн, М. Антропология письма и будущее гуманитарных наук / М. Эпштейн // НЛО. – 2015. – № 131. – С. 245–269.